

37. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΝΟΡΜΩ ΚΡΗΤΗΣ
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ἡ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ὑπ' ἐμοῦ πρὸ ἐπταετίας ἀνακαλυφθείσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐν Πανόρμῳ Κρήτης ἐγένετο τὸ τρίτον ἔτος τῆ προθύμῳ χορηγίᾳ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τόσον κατὰ τὴν πρώτην, τὴν δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ γράφοντος (βλ. Κρητ. Χρονικά, 2, 1948, σ. 380), ὅσον καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν εὐρυτέραν ὑπὸ τοῦ κ. Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ (ΠΑΕ 1945-48, σ. 112 κἑξ.) δὲν ἀνεσκάφησαν πλήρως ἢ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ αἵθριου μεγάλων διαστάσεων δεξαμενῆ οὔτε τὰ ἀποκαλυφθέντα πρὸς βορρᾶν καὶ δυσμὰς προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς (αὐτ. σ. 121). Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα λοιπὸν πρόσφατος ἔρευνα ἡμῶν ἀπέβλεπεν ἀκριβῶς εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν δεξαμενὴν τοῦ αἵθριου, εἰς τὸ λεγόμενον βαπτιστήριον, καὶ εἰς τὸ διακονικόν (πίν. 121α). Δευτερευόντως ἐπεχειρήθη διερεύνησις βορείως τοῦ νάρθηκος. Τὰ προκύψαντα στοιχεῖα ἐκ τῆς γενομένης ἐργασίας εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

1) *Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ αἵθρῳ*. Δεξαμενῆ. Ἡ τὸ κέντρον τοῦ αἵθριου καταλαμβάνουσα μεγάλων διαστάσεων δεξαμενῆ ἀνεσκάφη ὁλόκληρος (πίν. 121β). Ἔχει μῆκος 6.65 μ., πλάτος 5.65 μ. καὶ βάθος 2.50 μ. Εἶναι ἐπιχειρισμένη δι' ἀσβεστοκεραμοκονιάματος, ὅπερ μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτῆς διατηρεῖται ἐνῶ κατὰ τὰς ἄλλας πλευρὰς ἀπεκολλήθη λόγῳ τῆς πρὸς τὰ ἐντὸς κλίσεως τῶν τοίχων. Ὁλόκληρος ἡ δεξαμενῆ εἶχε πληρωθῆ διὰ χωμάτων καὶ λίθων. Μάλιστα εἰς βάθος περίπου δύο μέτρων συνηντήθη ἐν στρώμα μόνον σχεδὸν ἐκ μικρῶν ἀργῶν λίθων. Μέγα πλῆθος ἐπίσης πλίνθων καὶ ἀγγείων ἔξ ὀπτῆς γῆς εἰς τεμάχια εὐρίσκετο ἐνταῦθα. Ἀλλὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὀλίγα τινὰ τεμάχια τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου, θρασύματα ὑαλίνων κανδηλῶν καὶ νομίσματα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τοῦ χώρου τούτου. Ὅμοιως καὶ ὁστὰ ζῶων εὐρέθησαν κατὰ χώρον. Διεπιστάθησαν ἴχνη πυρκαϊᾶς εὐρεθέντων ἀπηνθρακωμένων ξύλων καὶ χαρακτηριστικῶς ἡμαυρωμένων πλίνθων. Καὶ τὸ χῶμα ἐπίσης εἶς τινα σημεῖα ἐδήλου τὴν καῦσιν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἐνταῦθα εὐρημάτων προέρχονται ἐκ τοῦ περὶ τὴν δεξαμενὴν χώρου τοῦ αἵθριου. Τὸ πλῆθος τῶν κεράμων, καλυπτῆρων καὶ στρωτήρων, προέρχεται ἐκ τῶν στεγῶν τῆς περιβαλλούσης τὸ αἶθριον κιονοστηρίκτου στοᾶς. Αἱ στέγαι αὗται μὲ κλίσιν καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς πρὸς τὴν δεξαμενὴν (ἦτις ἀκάλυπτος, ὡς ὑποθέτω, ἐδέχετο τὰ ἔξ αὐτῶν ὄμβρια

ὔδατα), καταπεσοῦσαι κατὰ τὴν ἐκπόρθησιν τοῦ μνημείου, ἐπλήρωσαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν δεξαμενὴν. Ὅτι ἡ στοὰ ἦτο κιονοστήρικτος βεβαιοὶ κίων εὑρεθῆναι κατὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν κατὰ χώραν. Κατὰ τὰς γωνίας ὁμως ἐσηματίζοντο γαμματόσχημοι πεσοῖ μορφούμενοι μάλιστα διὰ πελεκητῶν λίθων. Τοῦτο ἀποδεικνύουσιν οἱ ἄφθονοι τοιοῦτοι λίθοι, διαστάσεων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ 0.60×0.25 , οἱ ὅποιοι εὑρέθησαν ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς, πρὸς τὸ βάθος. Τὰ στηρίγματα ταῦτα ἔβαινον ἐπὶ στυλοβάτου, ὅστις διετηρήθη μάλιστα κατὰ τὰς γωνίας. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κανδηλαὶ θὰ ἦσαν ἀνηρημένοι ἐκ τῆς ὄροφης τῆς στοᾶς καὶ μάλιστα κατὰ τὰ πρὸς τὴν δεξαμενὴν ἄκρα τῶν στεγῶν. Αὗται, πεσοῦσαι κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ αἰθρίου, εὑρέθησαν ἀμέσως εἰς τὸν πυθμένα τῆς δεξαμενῆς, ἔνθα καὶ εἰς ἄφθονα τεμάχια περισυνελέγησαν. Τὰ ἄφθονα ἐπίσης ὧτα καὶ αἱ λαβαὶ στάμνων καὶ ἀμφορέων καὶ τὰ ἄλλα τεμάχια ἐκ τῶν ἀγγείων τούτων ἐμφαίνουσι τὰ μέσα ἀντλήσεως ὕδατος ἐκ τῆς δεξαμενῆς κατὰ τοὺς καθαρμούς καὶ τὰς ἄλλας ἀνάγκας τῶν πιστῶν. Τὰ συναντηθέντα ὅσα ζῶνα ἐνιαῦθα δὲν δύναται νὰ βεβαιώσουν σχετικὰς θυσίας ἐν τῷ αἰθρίῳ, διότι πιθανὸν νὰ προέρχωνται ἐκ τινος ἀνεξακριβώτου εἰσέτι προσκίσματος ἐστιατορίου ἢ καὶ νὰ ἀνήκουν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Σχετικῶς πρὸς τὴν μεγάλην ποσότητα τῶν πρὸς τὸ βάθος τῆς δεξαμενῆς εὑρεθέντων μικρῶν λίθων θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οὗτοι προήρχοντο ἐκ τοῦ χάριν τῆς καθαριότητος τοῦ ὕδατος καὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν πιστῶν περιβάλλοντος τὴν δεξαμενὴν στηθαίου. Καὶ ἦτο τοῦτο ἀπαραίτητον, μάλιστα διὰ τὸν τελευταῖον λόγον, διότι ὁ μεταξὺ τῶν στυλοβατῶν τῶν κίωνων τῆς στοᾶς καὶ τῆς δεξαμενῆς ὑπαιθρος χώρος ἀπετέλει λίαν στενὸν διάδρομον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡ κυκλοφορία θὰ ἦδύνατο νὰ ἔχη ὡς συνέπειαν τὴν πτώσιν ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς, μάλιστα παιδίων, κατὰ τὰς ὥρας συνωστισμοῦ. Ἡ εὔρεσις δύο νομισμάτων τοῦ 9ου αἰῶνος (Λέοντος τοῦ VI) σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους (ὅπερ ἐσημάτισαν τὰ προϊόντα ἐπιχώσεων ἄνω τῆς δεξαμενῆς) ἀποτελεῖ ἴσως ἔνδειξιν ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀραβοκρατίας ἐν τῇ Κρήτῃ (824-961) ὁ κατεστραμμένος πλέον ναὸς δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι κέντρον λατρείας.

Ἡ τοσοῦτον μεγάλη δεξαμενὴ τοῦ αἰθρίου θὰ ἐξυπηρέτει πλὴν τῶν καθαρῶς τελετουργικῶν καὶ πρακτικῶν ἀνάγκας τῶν πιστῶν, οἵτινες ἀθροοὶ θὰ προσήρχοντο εἰς τὴν βασιλικὴν ἀποτελοῦσαν τὸν καθεδρικὸν ναὸν ἐπισκοπῆς καὶ τὸ μεγαλύτερον λατρευτικὸν κέντρον τῆς περιοχῆς καὶ ὀλοκλήρου τῆς Κρήτης (βλ. ΠΑΕ 1945-1948, σ. 66).

2) *Ἀνασκαφὴ προσκτισμάτων.* α) Ἔρευνα περὶ τὸ λεγόμενον βαπτιστήριον. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία ἀπέβλεπεν ἰδιαιτέρως εἰς τὸ διαμέρισμα τὸ χαρακτηρισθὲν ὡς κυρίως βαπτιστήριον (N. ΠΛΑΤΩΝ ἐν Πεπραγμ.

τοῦ Θ' Βυζαντιν. Συνεδρ. Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1954, σ. 428). Πρόκειται περὶ τοῦ δυτικωτέρου δωματίου τοῦ προσκεκολλημένου ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ αἵθριου. Τοῦτο σώζει κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν χαμηλὴν κρηπίδα, ἣτις ἐθεωρήθη (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ἔ.ἀ.) βάσις τοποθετήσεως φορητῆς κολυμβήθρας. Ἀνεσκάφη τὸ διαμέρισμα συστηματικώτερον καὶ εὐρέθη τὸ δάπεδον αὐτοῦ. Μικραὶ λήκυθοι καὶ τεμάχια ἄλλων μικρῶν ἀγγείων περισυλλέγησαν ἐκ τοῦ χώρου τούτου. Ἀδυνατῶ νὰ δεχθῶ τὸ μέρος τοῦτο ὡς κυρίως βαπτιστήριον ἐκ τοῦ λόγου τῆς ὑπάρξεως τῆς κρηπίδος καὶ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν μικρᾶς κιβωτισχῆμου κατασκευῆς, ἣτις ἐσημειώθη ὡς πιθανὸς τόπος διὰ τὴν φύλαξιν τοῦ ἁγ. μύρου. Ἡ ἐν λόγῳ κρηπίς, ἀποτελοῦσα στενόμακρον κατασκευὴν, προσδιορίζει μᾶλλον θρανίον καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς ὑποτιθεμένην βάσιν ἐδράσεως κολυμβήθρας. Τὸ δὲ κατὰ τὴν ἄλλην γωνίαν κτιστὸν κατασκευάσμα οὐδόλως ὑπενθυμίζει τὰς εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς κόγχας ἢ παραπλησίους κατασκευὰς διὰ τὴν φύλαξιν τοῦ ἁγ. μύρου. Οὐδεὶς ἐπίσης ἀγωγὸς ὕδατος εὐρέθη ἐνταῦθα παρὰ τὴν ἐπισταμένην ἔρευναν. Οὔτε συννητήθη παρὰ τὴν ὑποτιθεμένην κρηπίδα διὰ τὴν κολυμβήθραν ἢ συνήθης εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς δπῆ ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος (βλ. P. LEMERLE, *Philippes*, Paris 1945, σ. 331). Ἐξ ἄλλου αἱ φορηταὶ κολυμβήθραι προσηρμύζοντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διὰ νὰ εἶναι εὐκόλος ὁ εἰς αὐτὰς ἐμβαπτισμός, δὲν εἶχον δὲ βάθρα τοποθετήσεως, δι' ὧν θὰ ἀνήχεται τις εἰς αὐτάς. Ἐκ τῆς γενομένης ἐρεῦνης ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι διαμερίσματα τοῦ βαπτιστηρίου ἀποτελοῦσι τὰ δύο ἀκολουθοῦντα εἰς τὸ ὑποτιθέμενον κυρίως βαπτιστήριον δωματία, ἦτοι τὰ ἀμέσως πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ. Ἀμφότερα ἔχουσι θύρας πρὸς τὸ αἶθριον (σημειωτέον ὅτι τὸ θεωρηθὲν ὡς πιθανὸν βαπτιστήριον—φωτιστήριον—δὲν συγκοινωνεῖ ποσῶς μὲ τὸ αἶθριον) τὸ δὲ πρῶτον (ἀνατολικώτερον) διαιρεῖται εἰς δύο διὰ τοίχου, ὅστις δὲν διήκει μέχρι τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς. Ὁ τοίχος οὗτος, τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμεν τὸ ὕψος, πιθανῶς ἐχρησίμευε διὰ νὰ ἀποκρύπτῃ τοὺς ὀπισθεν αὐτοῦ ἀπεκδυομένους. Νομίζω ὅτι εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ κυρίως βαπτιστήριον—φωτιστήριον—εἰς δὲ τὸ συνεχόμενον αὐτοῦ, τὸν προαύλιον οἶκον. Ἀτυχῶς εἰς τὸ καθ' ἡμᾶς κυρίως βαπτιστήριον δὲν ἀνευρέθη κτιστὴ ἢ φορητὴ κολυμβήθρα. Ἄλλ' ὅτι δὲν ἀνευρέθη δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν περὶ τοῦ ἐναντίου, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴν βασιλικὴν τῆς Θεοτόκου ἐν Θεσσαλίᾳ (βλ. WACE - DROOP, *BSA* 13, 1906 - 1907, σ. 317). Κατόπιν τούτων δὲν νομίζω ὅτι τὰ διαμερίσματα ταῦτα θὰ πρέπει νὰ ταυτίζωμεν πρὸς ἀποθήκας τῶν προσφορῶν τῶν πιστῶν (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ἔ.ἀ. σ. 428). (Ἐξ ἄλλου ὁ *domus oblatorum* μνημονεύεται εἰς τὰς πηγὰς «*supra ecclesiam e loco septentrionali*», ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ, ἔκδ. Funk, Paderborn 1905, Β, σ. 125.)

β) Ἐρευνα περὶ τὸ διακονικόν. Μέγα ὀρθογώνιον πρόσκτισμα

παρὰ τὸ αἶθριον, ἐκτεινόμενον καθ' ὅλην τὴν δυτικὴν πλευρὰν του, συγκοινωνοῦν μετ' αὐτοῦ διὰ δύο θυρῶν καὶ διαιρούμενον διὰ τοίχου εἰς δύο ἄνισα μέρη εἶχεν ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὰς προγενεστέρας ἀνασκαφὰς ἀλλὰ δὲν εἶχεν ἀνασκαφῆ πλήρως. Τὸ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν μικρότερον διαμέρισμα, ἔχον δύο συνεχόμενας μικρὰς δεξαμενάς, ὑπελήφθη, ὑπὸ τοῦ μετὰ τῆς ἐγγνωσμένης εὐσυνειδησίας ἐρευνήσαντος κ. Πλάτωνος, ὡς χῶρος «ἴσως τοῦ διακονικοῦ», τὸ δὲ ἐν συνεχείᾳ μεγαλύτερον (τριπλάσιον) καὶ ἐπίμηκες διαμέρισμα ἐπιθανολογήθη ὑπὸ τοῦ ἰδίου ὡς «ἀναπαυτήριον» διὰ τοὺς προσερχομένους πιστούς (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ἔ.ἀ. σ. 428). Νομίζω ὅτι καὶ τὰ δύο ταῦτα διαμερίσματα ἀποτελοῦσιν ἐν συγκρότημα, ἦτοι τὸ διακονικὸν τῆς βασιλικῆς, παρὰ τὴν ἀήθη θέσιν (δυτικῶς τοῦ αἶθριου καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς αὐτοῦ ἢ τοῦ νάρθηκος) εἰς ἣν τοῦτο εὐρίσκεται. Ἡ ἀνασκαφῆ ἐνταῦθα ἀπεκάλυψε τὸ δάπεδον κατὰ 0.40 μ. βαθύτερον τοῦ ἐκληφθέντος δαπέδου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν Πλάτωνος. Κάτωθι ἀκριβῶς σχιστολιθικῆς πλακῶς (ἐκ τῶν ὑποθεθειῶν ὡς πλακῶν τοῦ ἐδάφους) εὔρομεν νόμισμα χαλκοῦν τοῦ βου αἰῶνος. Ἀκολουθῶς κατωτέρω περισυνελέξαμεν τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἀγγείων ἕξ ὧν εὐρέθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν (πίν. 123α). Ἰδίως κατὰ τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ μεγάλου διαμερίσματος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων ἦτο καταπληκτικός. Μεγάλα κωδωνόσχημα πῆλινα ἀγγεῖα, μικραὶ πρόχοι, τεμάχια λαγῆνων, στάμνων, μικρὰ ἄωτα ἀγγεῖα, πόδες στατῶν λύχνων, καλύμματα διάτρητα (πάντοτε πῆλινα) τεμάχια μικρῶν πίθων κλπ. ἦσαν τὸ πλούσιον ἕλικόν. Καὶ τεμάχια ἐπίσης ὑαλίνων ἀγγείων εὔρομεν ἐνταῦθα. Ἡ ἀφθονος αὐτῆ κεραμικῆ εἰς τὸ μεγαλύτερον τοῦτο ἕξ ὧν τῶν διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ (10×3 μ.) ἀποτελεῖ, νομίζω, ἰσχυρὰν ἔνδειξιν διὰ τὸ νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο διακονικόν, χῶρον, ὡς γνωστόν, εἰς ὃν κατετίθεντο αἱ προσφοραὶ τῶν πιστῶν. Ἄλλος συντρέχων λόγος εἶναι ὅτι τὸ παρὰ τὸ ἐν λόγῳ διαμέρισμα μικρότερον (μετὰ τῶν δύο λεγομένων δεξαμενισκῶν) πρέπει νὰ εἶναι προθάλαμος τούτου, ἦτοι προθάλαμος τοῦ διακονικοῦ, αἱ δὲ μικραὶ, κατὰ τὴν γωνίαν, δεξαμεναὶ εἰδός τι χωνευτηρίων. Ἀνάλογον τοιοῦτον προθάλαμον ἔχομεν καὶ εἰς τὸ διακονικὸν τῆς μητροπόλεως τῶν Γερασῶν, προθάλαμον δὲ ὁμοίως μετὰ χωνευτηρίου ἔχει καὶ τὸ διακονικὸν τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Ὡστε καὶ τὸ καθ' ἡμᾶς διακονικὸν τῆς βασιλικῆς Πανόρμου ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κυρίως διακονικοῦ καὶ τοῦ προθάλαμου τοῦ μετὰ χωνευτηρίων, συγκοινωνεῖ δὲ διὰ δύο θυρῶν πρὸς τὸ αἶθριον. Βεβαίως τὸ διακονικὸν τοῦτο στερεῖται ἀψίδος, ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὸ διακονικὸν τῆς παρὰ τὴν Γενησαρὲτ βασιλικῆς τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄστων, καθὼς καὶ τῆς βασιλικῆς Βραυρωῶνος. Πρὸς τὴν ταύτισιν τοῦ ἐν λόγῳ προσκίσματος τῆς βασιλικῆς Πανόρμου μετὰ τὸ διακονικὸν δὲν πρέπει, νομίζω, νὰ ἀντεῖπῃ ἢ πρὸς δυσμὰς τοῦ αἶθριου θέσις αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον διακονικὸν θεωρεῖται (κατὰ Σωτηρίου) καὶ τὸ βορείως τοῦ νάρθηκος διαμέ-

ρισμα τῆς βασιλικῆς Δ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, παρὰ δηλ. τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον θέσιν ἣν ὀρίζει ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου.

γ) Ἔρευνα βορείως τοῦ νάρθηκος. Βορείως τοῦ νάρθηκος καὶ ὡς συνέχεια πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως βαπτιστηρίου, ἐσημειώθη ἤδη κατὰ προγενεστέραν ἀνασκαφὴν μικρὸς τοῖχος. Ὁ τοῖχος οὗτος παρηκολουθήθη ὑφ' ἡμῶν διὰ τὰ ἐξακριβωθῆ τὸ μῆκος αὐτοῦ καὶ ἡ μορφή τοῦ δωματίου, τὸ ὁποῖον πιθανῶς θὰ ἐμορφοῦτο κατὰ χώραν. Ἄτυχῶς ἡ ἔρευνα ἀπέβη ἄκαρπος. Τὰ ἴχνη τοῦ τοίχου ἀπόλλυνται εἰς τὸν παρακείμενον ἀμπελῶνα καὶ παρὰ τὴν ἐπίμονον προσπάθειαν δὲν ἀνευρέθη ἡ συνέχεια αὐτοῦ. Οὕτω δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἐκάμπτετο ἀνατολικῶς ἢ δυτικῶς, καθορίζων οὕτω ἕτερον διαμέρισμα τῶν προσκτισμάτων πρὸς μίαν τῶν κατευθύνσεων τούτων. Ἀφορμὴ κυρίως ἐνταῦθα ἡ ἀπὸ πολλῶν χρόνων ἐντατικὴ καλλιέργεια, ἣτις ἠλλοίωσε τὸν χῶρον καὶ ἠφάνισε πᾶν στοιχεῖον.

3) *Ἐδορήματα*. Α) Κεραμεικὴ. Ἐκ τῶν εδορημάτων, πλὴν τοῦ πλήθους εἰς τεμάχια καλυπτῆρων καὶ στρωτήρων κεράμων καὶ τῶν πολυειδῶν ἀγγείων τὰ ὁποῖα ἐμνημονεύσαμεν ἤδη, σημειοῦμεν τὰ ἀκόλουθα:

α) Τεμάχια πινακίων ἐξ ὀπτῆς γῆς ἄνευ οἰασδῆποτε διακοσμῆσεως (πίν. 122α).

β) Λαιμοί, στόμια καὶ πλῆθος ὄτων μικρῶν καὶ μεγάλων ἀμφορέων μεθ' ἀπλῶν ἐγχαράκτων γραμμικῶν διακοσμῆσεων (πίν. 122β).

γ) Τμήματα διατηρήτων καλυμμάτων, πιθανῶς διὰ χύτρας, μετὰ λαβῆς ἄνω, καὶ ἄλλα ἀνάλογα πιθανῶς θνυματηρίων (πίν. 123β). Τινὰ ἐξ αὐτῶν δύνανται νὰ σχετισθῶσι πρὸς τὰ προερχόμενα ἐκ Θηβῶν καὶ ὑπὸ τοῦ Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ δημοσιευθέντα εἰς τὸ ΑΔ τ. 10, Ἀθῆναι 1926, σ. 127.

δ) Μεγάλα κωδωνόσχημα ἄωτα ἀγγεῖα φέροντα κάτω ὀπὴν ὡς τὰ ρυτὰ (πίν. 123β). Ταῦτα ἐστηρίζοντο ἐπὶ βάσεων καὶ ἔφερον κύκλω εὐθείας ἢ ὀκτωσχήμους χαρακτὰς διακοσμῆσεις.

ε) Πλίνθοι εἰς μέγα πλῆθος, εἰς τεμάχια. Αἱ περισσότεραι, φαίνεται, ἦσαν τετράγωνοι καὶ εἶχον διαστάσεις πλευρῶν 0.27×0.27 . Αὗται φέρουν κατὰ κύκλους ἐπαλλήλους «δακτυλιᾶς» διὰ τὴν σχετικὴν πρόσφυσίν των μετὰ τοῦ κονιάματος τῆς οἰκοδομῆς (πίν. 124α).

Β) Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ. α) Κιονόκρανον κορινθιάζον (πίν. 124β) καὶ μέγα ἐπικράνον. Τοῦ ἐπικράνου αἱ διαστάσεις εἶναι 0.70×0.54 . (Καὶ ἕτερον τοιοῦτο περιουλελέγη ἐκ τοῦ χωρίου εἰς ὃ ἐχρησιμοποιοεῖτο ὡς κατώφλιον.)

β) Τεμάχια δύο θωρακίων ἐκ πωρολίθου, φέροντα παράστασιν τριφύλων παρεμβалλομένων εἰς τὰ κενὰ τετραγώνων πλαισίων περικλειόντων ὀμβους.

γ) Τμῆμα μικροῦ ἀραβδώτου κιονίσκου καὶ ἕτερον διαχωριστικοῦ μετ' ἐλαφοῦ κυματίου.

Γ) Ὑάλινα. α) Λεπτότατα τεμάχια κανδηλῶν καὶ παχύτερα πιθανῶς ποτηρίων. Πάντων ἡ ὕαλος ἀναδιπλοῦται περὶ τὴν στεφάνην ὁμοιόμορφως. Ἄλλα ἔφερον ὧτα, δι' ὧν ἀνηρτῶντο διὰ θώμιγγος (βασταγίων), καὶ ἄλλα μεγαλυτέρας λαβάς.

β) Τεμάχια ἐγχρώμων ὑαλίνων πλακῶν, πάχους σχεδὸν ὁμοίου πρὸς τοὺς σημερινοὺς ὑαλοπίνακας.

Θεωροῦντες ἀδύνατον τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς βασιλικῆς κατὰ τὴν α' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης, καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἔχομεν τὴν πεποιθήσιν ὅτι αὕτη κατεστράφη βιαίως κατὰ τινὰ ἀραβικὴν ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς νήσου ἢ κατὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν, ἐπὶ ἓνα καὶ ἥμισυν σχεδὸν αἰῶνα, κατοχὴν (824-961). Ὁ μέγας ναός, ἐκτισμένος ἐπὶ ὑψώματος ἐγγὺς τῆς θαλάσσης καὶ διακρινόμενος μακρόθεν, ἀναμφιβόλως θὰ προσείλκυσε τὰ πρὸς λεηλασίαν καὶ δῆωσιν κατὰ τῆς νήσου ἐπερχόμενα πειρατικά στίφη. Τὴν βιαιάν καταστροφὴν δηλοῦσιν οὐ μόνον ἡ ἐπὶ τῶν χωμάτων ἔμπηξις τῶν εἰς τεμάχια τεθραυσμένων πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ ναοῦ ἔνεκα τῆς πτώσεως τῶν τοίχων καὶ τῆς στέγης ἐπ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴχνη τοῦ πυρός, τὰ ὅποια ἐβεβιαώθησαν καὶ κατὰ τὰς προηγουμένας ἀνασκαφάς (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρονικά Β', 1948, σ. 588) καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν. Πράγματι τόσον εἰς τὸν κυρίως ναὸν ὅσον καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν καὶ τὰ ἐρευνηθέντα προσκτίσματα διεπιστώσαμεν τὰ ἴχνη σοβαρᾶς πυρκαϊᾶς. Ἡ βασιλική, ἐγκαταλειφθεῖσα ἔκτοτε (ἀραβοκρατία), διετήρησε τὴν ἀνάμνησίν της εἰς τοὺς μεταγενεστέρους καί, πιθανῶς, παρὰ τὸν πλήρη ἀφανισμόν της, δὲν θὰ ἔπαυσε νὰ εἶναι κέντρον λατρείας, ὡς καθεδρικός ναὸς μάλιστα διαλαμπράσης ἐπισκοπῆς. Ἡ λατρευτικὴ αὕτη παράδοσις ἐφθασε μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν, ταύτην δὲ συνετήρησε τὸ παρὰ τὴν ἐπιχωσθεῖσαν βασιλικὴν ἐγερεθὲν καὶ νῦν ὑφιστάμενον νεωτερικὸν εἰκονοστάσιον.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

α. Γενική άποψις τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Πανόρμου (ΝΔ).
Εἰς τὸ βάθος τὸ Πάνορμον.

β. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Πανόρμου. Ἀνασκαφὴ μεγάλης
δεξαμενῆς ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ αἰθρίου.

α. Τμήματα πινάκων, πύθων και άλλων άγγείων εκ της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Πανόρμου.

β. Ώτα, στόμια, λαβαί κλπ. άγγείων εκ της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Πανόρμου.

α. Διάφορα αγγεία ἐκ τῆς συμπληρωματικῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Πανόρμου.

β. Κωδωνόσχημον ἄωτον ἀγγεῖον, διάτρητον κάλυμμα, λήκυθοι, ἄνω τμήμα ἀμφορέως κλπ. τμήματα ἀγγείων.

α. Τεμάχια πλίνθων μετά χαρακτηριστικῶν ἀδλακώσεων («δακτυλιές») ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Πανόρμου.

β. Κορινθιάζον κιονόκρανον ἐκ τῆς βασιλικῆς Πανόρμου.